

JAKAB ANDRÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FUNKCIÓI ÉS INTÉZMÉNYI REFORMLEHETŐSÉGEI

- 1. Tudós társaság • 32
- 2. Tudományos minősítési funkció: az MTA doktora cím • 36
- 3. A kutatóintézeti hálózat működtetése • 38
- 4. Egyéb funkciók • 40
- 5. A funkciók és az intézményi reformlehetőségek
újragondolása • 46

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) egészen sajátos intézmény: egyszerre klasszikus tudós társaság (*learned society*), emellett tudományos minősítő hatóságként MTA doktori címet adományoz, valamint kiterjedt kutatóintézeti hálózatot működtet.¹ Ezen felül számos, jobbára tudománypolitikai jellegű szerepet tölt be: a tudományfinanszírozás becsatornázásában (bár az utóbbi években csökkenő mértékben) és a tudományosság hangjaként a nemzet (vagy a kormány) tanácsadója, de a tudomány egészének kvázi kamarai érdekképviselését is ellátja, miközben bizonyos jellegzetességei egyfajta tudományügyi minisztériumra utalnak, továbbá fontos feladatának tekinti az örökösödést a tudomány függetlensége felett, a pártpolitikai szempontok kizárásával. A funkciók egy része a szocialista időkből származó örökség,² bár ez a fajta sokarcúság a volt szocialista or-

¹ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott tanácsaikért, a szöveggel kapcsolatos kritikai megjegyzéseikért, illetve értékes háttérbeszélgetésekért köszönettel tartozom Bayer Józsefnek, Bárdi Nándornak, Boda Zsoltnak, Bodnár Eszternek, Csaba Lászlónak, Ferge Zsuzsának, Fodor Pálnak, Hamza Gábornak, Harmathy Attilának, Hollán Miklósnak, Janky Bélának, Kégler Ádámnak, Kisteleki Károlynak, Koi Gyulának, Körösenyi Andrásnak, Körtvélyesi Zsoltnak, László Róbertnek, Medve Zsuzsának, Mosoni-Fried Juditnak, Pálné Kovács Ilonának, Rácz Baláznak, Sulyok Gábornak, Sólyom Lászlónak, Szelényi Ivánnak, Takács Péternek, Tölgyessi Péternek, Váradi Baláznak és Vékás Lajosnak.

² Az átalakuláshoz bővebben lásd Judith MOSONI-FRIED: „Hungary: from transformation to European integration” in Werner MESKE (szerk.): *From System Transformation to European Integration. Science and Technology in Central and Eastern Europe at the Beginning of the*

szágok körében is egyedülálló.³ A felsorolt funkciókat az MTA alapvetően sikerrel tölti be, ha nem is minden téren tökéletesen. Ezek egy részére azért van szükség, hogy a nyugati világban hagyományosan az egyetemek által betöltött funkciók a sajátos magyar (finansziális, jogi és mentalitásbeli) környezetben pótlólagos megerősítést kaphassanak. Ez különösen igaz a különféle tudományfinanszírozási csatornákon keresztül a minőségi kutatás és a kutatóintézeti hálózat révén a kutatói életpálya társfinanszírozására (hiszen az MTA kutatóinak jelentős része egyszerre egyetemi oktató is), a kutatói előmenetel minőségbiztosítására (MTA doktori cím), valamint a kutatás autonómiájának és a tudomány tekintélyének védelmére. Ezekről alább mind részletesen szólunk még.

Ugyanakkor mind a mai napig alig született tudományos igényű reflexió arról, hogy milyen legitimációs eljárásokra, struktúrákra vagy körülményekre támaszkodnak ezek a feladatkörök, és ezek fényében – akár az egyes funkciók, akár az intézmény egésze tekintetében – milyen reformlehetőségek merülhetnek fel.⁴ Mintha az MTA-n belül is óvakodnánk a kérdéstől, mert az elemzés során esetleg kiderülhet, egy-egy funkciónak talán mégsem itt volna a helye. Jelen tanulmány abból indul ki, hogy ez a megközelítés akár intézményi erőzítőhöz is vezethet (erre az írás végén még visszatérünk). Az alábbi áttekintés, a kötet többi tanulmányát is alapul véve, ennek a hiánynak a pótlására irányul: vitaindító céllal egyenként fogjuk megvizsgálni, hogy az egyes funkciók gyakorlását milyen legitimációval lehet(ne) igazolni, ezeket miként értékelhetjük, és milyen esetleges intézményi reformjavaslatokkal élhetünk ezek fényében.

A legitimációnak számos fogalommeghatározása ismeretes, amelyek közül ebben a tanulmányban leginkább a „*strategic legitimacy*” fogalmi ha-

21st Century (Münster: Lit Verlag 2004) 235–257; TÖLGYESSY Péter: „A Magyar Tudományos Akadémia státusának néhány kérdése” *Jogtudományi Közlöny* 1990/1. 32–35. A szocialista időszakhoz lásd György DARVAS: „Hungary” in György DARVAS (szerk.): *Science and Technology in Eastern Europe* (Essex: Longman 1988) 140–199. Korabeli leírásként lásd LÓRINCZ Lajos: *A tudományos kutatások állami irányítása* (Budapest: Akadémiai 1969). Az örökség éles kritikusként lásd pl. POLÓNYI István: „Érintetlen sztálinikumok – változatlanúság az Akadémián” *Beszélő* 2008/5 (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/erintetlen-sztalinikumok>).

³ Lásd az országtanulmányokat a jelen kötet második részében. További külföldi tudományos akadémiaikhoz lásd HAMZA Gábor: „Áttekintés az Orosz Tudományos Akadémiáról, különös tekintettel annak reformjára” *Magyar Tudomány* 2014. 612–614; HAMZA Gábor: „A külföldi nemzeti (tudományos) akadémiai struktúrája – különös tekintettel a természettudományok és a társadalomtudományok kapcsolatára” *Állam- és Jogtudomány* 2012. 161–175. Más posztoszocialista akadémiai átalakulásokhoz lásd a *Social Studies of Science* 1995/4-es különszámának tanulmányait.

⁴ Az örömteli kivételek egyikeként (különös tekintettel a képviselői demokrácia elvének érvényesülésére) lásd CSABA László – SZENTES Tamás – ZALAI Ernő: „Mégis, kinek az akadémia?” *Magyar Tudomány* 2015/9. 1113–1137.

gyományára támaszkodom.⁵ Vagyis a legitimáció *erőforrás*, amely lehetővé teszi bizonyos lépések (különösen intézményi reformok) megtételét, tevékenységek elvégzését (illetve az intézményt gyengítő reformjavaslatok elhárításához is használhatjuk).

Mielőtt az egyes funkciók (ez alatt jogszabályban kirótt feladatot vagy hasznos szerepet értve, amelyet az intézmény tudatosan felvállal) legitimációjával foglalkoznánk, az MTA egészének legitimációjáról is érdemes néhány szót szólni: vagyis arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy mivel igazolja (illetve igazolhatná) létezését az intézmény egésze. (1) *Történeti legitimáció*. Az MTA lényegében minden alapvető dokumentumban leírja az alapítás történeti körülményeit:⁶ gróf Széchenyi István kezdeményezte az országgyűlésben 1825. november 3-án a Magyar Tudós Társaság létrehozását, egyévi jövedelmét ajánlva fel a célra. Az esemény az általános magyar nemzeti mitológia – és az iskolai tananyag – része. Az alapításhoz kötött legitimálás arra is hivatott, hogy elfeledtesse, átugorja az intézmény múltjának ellentmondásos (szocialista) időszakát, amelyben sajátos centralizált (és privilegizált) kontrollszerpe a tudományosság egészével szemben is érvényesült (ezt a privilegizált szerepet az egyetemek rendszerváltáskori emancipációjával jórészt elvesztette).⁷ (2) *Tudományos kiválóság*. Az MTA önmagáról alkotott képe szerint a legjobb magyar kutatókat tömörítő intézményről van szó, ami vonatkozik mind az akadémikusokra, mind a kutatóintézeti munkatársakra. Ez a fajta szemlélet egy hagyományos (*learned society* típusú) tudományos akadémia természetéből fakad, a kutatóintézeti „elit tudat” azonban már nem magától értetődő, ahogy erre még visszatérünk. (3) *Közbizalom*. A közvélemény-kutatások szerint az MTA iránti lakossági bizalom stabilan és jelentősen meghaladja a legtöbb magyarországi állami és nem állami in-

⁵ Mark C. SUCHMAN: „Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches” *Academy of Management Review* 1995/3. 571–610.

⁶ Sőt, ez nem csupán az MTA által készített dokumentumokban (országgyűlési beszámók stb.) bukkan fel, hanem (*a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény* (MTAtv.) preambulumban (és a miniszteri indokolásban) is, méghozzá különösen mitikus formában, mely szerint a „nemzet” hozta létre az intézményt (vagyis nem Széchenyi, hanem a „nemzet”).

⁷ A múlttal való szembenézés nem kerülhető meg, lásd pl. SZENT-GYÖRGYI Albert 1945-ös kritikája („Az Akadémia válsága” *Szabad Nép* 1945. december 12.), majd Nagy Imre tagságának kérdése. Vö. a szokásos példaszerű német megoldás, a Max Planck Társaságnál: <http://www.sciencemag.org/news/2017/01/germany-probe-nazi-era-medical-science>. Szent-Györgyi Albert ellen egyébként az MTA 1945-ben még rágalmozási pert is indított a nyilvános kritika miatt, lásd http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/szent_gyorgyi_albert_tudomanypolitikai_es_kulturdiplomaciai_tevékenysege_a_masodik_vilaghaboru_utan/. Szerencsére ma ilyesmi már elképzelhetetlen lenne.

tézmény hasonló mutatóit. Ez a valóságnak teljes egészében megfelelő jelenség (amely egyébként nem független a két előbb említett legitimációs forrás közismertségétől) szintén gyakran emlegetett önigazolási tétel.⁸

1. TUDÓS TÁRSASÁG

A tudományos akadémiák világszerte hagyományosan a *learned society* formájában működnek: a legkiválóbb tudósokat gyűjtik egybe egy tudományterületen és/vagy egy országban. Abban térnek el a többi tudós társaságtól, hogy nem belépnek a tagjai, hanem kitüntetésként meghívják vagy megválasztják őket. Egyes akadémiákon a tagoknak tagdíjat kell fizetniük (*American Academy of Arts and Sciences*),⁹ máshol épp ellenkezőleg, állandó tiszteletdíjat kapnak (rendszerint a volt szocialista országokban, így nálunk is, ez a helyzet).

Jelenleg 770 tagja van a Magyar Tudományos Akadémiának, közülük 296 rendes, 56 levelező, 197 külső és 221 tiszteleti tag (2017. január 22-i adatok). Érdemi, az új tagok megválasztására és más kérdésekre vonatkozó döntési jogkörökkel a rendes és levelező tagok rendelkeznek, de az MTA legfőbb döntéshozó testületének, a közgyűlésnek rajtuk kívül tagjai a nem akadémikus közgyűlési képviselők is. Az MTAtv. 1. § (3) bekezdése szerint a közgyűlésben különféle legitimitású tagok ülnek: részben saját jogon az Akadémia tagjai (maximális létszámuk 365 fő, 70 év alattiak maximum 200 fő), részben az ország tudományos fokozattal rendelkező tudósainak, a köztestületi tagoknak a választott képviselői (200 fő). Érdekes módon ez a struktúra mélyen gyökerező hazai közjogi hagyományokat idéz, hiszen egyes elemei a rendi gyűlések összetételére emlékeztetnek: a gyűlésben az arisztokraták közvetlenül maguk vehettek részt (a felsőház munkájában), a nem arisztokraták pedig választás útján képvisellel (az alsóházban).¹⁰ De részben emlékeztet a rendszerváltás idejének korporatív elképzeléseire

⁸ Lásd az MTA 2014–2017-es elnöki programját [Lovász László: „Az MTA és a magyar tudomány” *Magyar Tudomány* 2014/4, 474–479, kül. 474] a legfontosabb legitimációs forrásokról: (1) a közvélemény-kutatások szerinti magas közbizalom, (2) nemzetközi tudományos sikerek, (3) pártpolitikai szempontok kiszorítása a tudományból. A második és harmadik forrásról az egyes funkciók kapcsán még lesz szó.

⁹ Lásd a társaság alapszabályának 2. cikk (4) bekezdését, amely tükrözi ezt a szemléletet: „Fellows and Foreign Honorary Members are responsible for supporting the Academy with both the intellectual and financial resources necessary to advance its work.”

¹⁰ Magukat az akadémikusokat azonban nem az MTA közgyűlése választja (amelyben ugyebár nem akadémikusok is ülnek), hanem az Akadémikusok Gyűlése (Alapszabály 13. §), vagyis a közgyűlés „felsőházi” fele.

is, amelyek a javasolt második kamara különféle összetételében nyilvánultak meg.¹¹

Ha az MTA csupán egyszerű tudós társaság lenne, akkor teljesen érthetetlen volna ez a megoldás. Tekintettel azonban arra, hogy az akadémikusi cím nem egyszerűen a tudományos érdemek elismeréséről szól, hanem relatíve magas havi tiszteletdíj (életjáradék)¹² és az MTA más funkcióihoz társuló döntési-igazgatási jogosítványok járnak vele (lásd alább részletesen), szükségszerűen nemkívánatos irányt vehetnek a kiválasztási folyamatok. A tudományos kiválóság mellett az egyéb szempontok erősödnek: egyrészről a belépni vágyók nem csupán kitüntetést látnak az akadémikusi címben, másrészről a tagok sem csupán elismerést osztanak, hanem – az intézmény minden ezzel ellentétes érdeke és erőfeszítése ellenére – tudománypolitikai, sőt akár személyes viszonyokon alapuló szempontok is megjelenhetnek. Ez utóbbitól az MTA folklórja számos történetet ismer, amelyek azonban nem témái ennek az írásnak. Ráadásul az akadémikusi cím várományosait a tudománypolitikai jogosítványok és talán a magas tiszteletdíj kilátása akár a szorosan vett tudományos szempontokon túlmutató, netán azokat háttérbe szorító lobbizásra is ösztönözheti. Ezek nem csupán emberileg kedvezőtlen folyamatok, hanem általában mondanak ellent a tudomány ideális, meritokratikus működésmódjának, továbbá a kooptációs kiválasztási mechanizmussal újratermelődnék (ti. maguk közé választanak új tagokat külső kontroll és transzparens kritériumok nélkül).¹³

A problémák legkézenfekvőbb megoldása az lehetne, ha az MTA ernyőszervezete alatt a választott képviselők döntési és igazgatási jogosítványai megerősödnének, vagyis ahogy a közgyűlés „felsőházi” részének önálló döntési jogai vannak (ti. akadémikusok választása), úgy az „alsóházi” résznek is önálló döntési jogokkal kellene rendelkeznie az MTA további funkcióinak sikeres gyakorlásához. Ily módon az akadémikusi cím valóban csak tudományos dicsőséget jelentő klubot jelentene (illetve a kontroll jegyében bizonyos vétőjogokat, lásd alább), amelyhez az akadémiákon történetileg

¹¹ Az elképzelések kritikájához lásd JAKAB András: „Miért nincs szükségünk második kamarára?” *Politikatudományi Szemle* 2011/1. 7–30.

¹² Ezt a Magyar Tudományos Akadémia hazai tagjai és a Magyar Tudományos Akadémia Doktora címmel rendelkező személyek tiszteletdíjáról, illetve az akadémikus elhalálozása esetén megállapítható hozzátartozói ellátásokról szóló 4/1995. (I. 20.) Korm. rendelet szabályozza, ami azonban az MTA általános költségvetési függésén túl az akadémikusok mindenkori kormányfüggetlenségét is megkérdőjelezi. A rendelet 2. § (1) bekezdése szerint a rendes tag 455 000 Ft/hó, a levelező tag 353 900 Ft/hó tiszteletdíjban részesül (aktív) „tudományos alkotómunkájára” és (múltbeli) „tudományos teljesítményére” tekintettel. A folyósítás részleteihez lásd még a 14/2015. (VII. 1.) MTA elnöki határozatot.

¹³ Hasonló aggodalmakat már 1945-ben (!) felvetett Bibó István is az MTA-val kapcsolatban, lásd Bibó István: „Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága. Hozzászólás Szent-Györgyi Albert előadásához [1945]” *Pompeji* 2, no. 3 (1991), 103–112, kül. 107–110.

más országokban is megszokott kooptációs mechanizmusok kiválóan illelnek. Ez a jelenlegi struktúrában technikailag a legegyszerűbben úgy lehetne megvalósítható, ha az osztályok és a bizottságok közti jelenlegi *hierarchikus* viszony helyett a *hatáskörmegosztás*, illetve a mostani *személyi átfedés* helyett a *személyi elválasztás* irányába mozdulnánk el:

(1) az igazgatási hatáskörök (különösen az akadémiai doktori címek és a folyóirat-támogatások odaítélése, valamint közvetlenül a kutatóintézetek felügyelete és az Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsa tagjainak kiválasztása)¹⁴ a tudományos osztályoktól teljes egészében az adott osztály bizottságaihoz kerülnének,

(2) a tudományos osztályok csak az akadémikusokat tömörítenék, és csak vétójoggal rendelkeznének a tudományos szakterületi bizottságok felett (ellentétben a mostani helyzettel, amelyben az osztály a bizottsági döntéseket tartalmilag átirhatja),

(3) a tudományos szakterületi bizottságok kizárólag a köztestületi tagok által választott nem akadémikus tagokból állnának (azért, mert az akadémikusok már „felsőházi” tagok a szervezetben, és így az imént említett vétójog létének ellentmondana, ha egyúttal választhatók is lennének az „al-sóházba”).¹⁵

A tiszteletdíj jövőbeli szerepe a legnehezebb kérdés mind közül. Egyrészt felvethető, hogy miért illet meg valakit (és a vonatkozó szabályok szerint halála esetén hozzátartozóját is) tiszteletdíj, ha érdemi tudományos munkát már nem feltétlenül fejt ki.¹⁶ A múltbeli teljesítmény igazolhatná, akárcsak egy olimpiai bajnok esetén, ezt az élethosszig fizetett életjáradékot (ez jelenleg bruttó 237 700 Ft/hó), bár annak elnyerése egy jelentősen eltérő „eljárásban” (ti. az olimpián történő sikeres szerepléssel) történik. Egy lehetséges megoldás lehetne erre az is, hogy az akadémikusok (eddiggi tevékenységük elismerésén túl) az MTA keretei között végzett munkájukért

¹⁴ A jelenleg hatályos szabályok szerint „[a]z akadémiai kutatóhálózat testületi felügyeletét az AKT látja el” [MTAtv. 17. § (4) bekezdés]. Az Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsa (AKT) 15 főből áll, elnöke a főtítkárr, tudományos osztályonként egy-egy (vagyis összesen tízenegy) tagja van (akik nem lehetnek intézetigazgatók), három tagot pedig a kormány személyre szólóan delegál (ezek vezető minisztériumi munkatársak). Maguk az osztályok is ellátnak azonban felügyeleti jogköroket (a kutatóintézetek beszámolóinak értékelése), lásd MTAtv. 10. § (5) bekezdés.

¹⁵ Az osztályok és a bizottságok közti viszony problematikájához más megközelítésben lásd CSABA – SZENTES – ZALAI (4. l.).

¹⁶ A tiszteletdíj automatikus, az aktuális teljesítménytől és az anyagi helyzettől független, élethosszig járó (vagyis szinekúra) jellege a szocializmus idejéből (1949) származik. Korábban kissé rendszertelen módon és csak a tagok egy része részesült ilyen juttatásban, lásd KÓNYA Sándor: „Az akadémikusok fizetéséről, tiszteletdíjáról (1831–1995)” *Magyar Tudomány* 1996/5. 626–628.

is kapják a tiszteletdíjat, vagyis a cím a pusztá elismerés lenne, de a tiszteletdíj csak azzal a feltétellel vagy azzal arányosan járna, hogy ténylegesen aktívak (például eljárnak osztályülésekre, akadémiai doktori opponenciát vállalnak stb.).¹⁷ Ha ez lenne a tiszteletdíj igazolása, akkor a vonatkozó szabályokat is ennek megfelelően kellene átalakítani, azzal, hogy a nem akadémikusoknak is megközelítő mértékű vagy hasonló tiszteletdíjakat kellene biztosítani az ilyen jellegű munkákért.

A tiszteletdíj kérdése ugyanakkor alapvetően másodlagos az igazgatási befolyáshoz képest, amely a tudomány belső működésmódjait jóval erősebben befolyásolja. Az akadémiai tiszteletdíjak megtartása (vagy felmenő rendszerben való kivezetése) egyébként azzal az előnnyel járhatna, hogy a fent vázolt reformhoz valószínűleg az akadémikusok nagyobb része tudna hozzájárulni, így az szervezen valósulhatna meg (az MTAtv. néhány pontjának módosításán túl elsősorban maguk az akadémikusok hozhatnák meg a szükséges döntéseket a közgyűlésen¹⁸) – hasonlóan ahhoz, ahogy Széchenyi idején a reformkor nemességének nagyobb része belátta, hogy egyes privilégiumokról le kell mondaniuk ahhoz, hogy törés nélkül történhesse meg a szükséges változások.¹⁹ A tiszteletdíjak feltételek nélküli megtartásának hátránya azonban az lenne, hogy kisebb mértékben ugyan, de a fenti kedvezőtlen folyamatok továbbra is megmaradnának.

¹⁷ Jelenleg a tétlenség szankciója, hogy a tartósan távol maradó tagot figyelmeztetik a „távolmaradás várható következményeire” [Ügyrend 10. § (2) bekezdés]. Az, hogy ezek a várható következmények valójában mik (és hogy a 70 éves korhatárhoz végső soron ennek van-e bármi köze), rejtély.

¹⁸ Módosítandó különösen az MTAtv. 5. § (2) bekezdése – „A köztisztület hazai akadémikus tagjai alanyi jogon tagjai az Akadémia Közgyűlésének (a továbbiakban: Közgyűlés), annak az osztálynak, ahol akadémikussá választották őket, és a szakterületük bizottságainak” – a bizottsági tagság tekintetében.

¹⁹ Bizonyos korrekciókra azonban feltétlenül szükség lenne, hiszen a jelenlegi szabályok szerint az MTAtv. 8/A. § szerint, ha szándékos bűncselekmény miatt végrehajtandó szabadságvesztés büntetés hatálya alatt áll az akadémikus, akkor felfüggesztik a tiszteletdíj folyósítását, de miután az illető kijön a börtönből (illetve letelik a feltételes szabadság, valamint a foglalkozástól vagy a közügyektől való esetleges eltiltás is), a havi tiszteletdíj ismét automatikusan jár neki. Ez abszurd, az MTA tekintélyét súlyosan veszélyeztető szabály. Szándékos bűncselekmény miatt végrehajtandó szabadságvesztés büntetés szükségszerűen az akadémiai tisztség (és a tiszteletdíj) végleges megszűnését kellene, maga után vonja. Hasonló enyheséget tükröz az Alapszabály 21. § (1) bek., amely szerint „Felfüggeszthető a köztestületi tagsága annak, akit bűncselekmény szándékos elkövetése miatt a bíróság jogerősen szabadságvesztés büntetésre ítél” Itt is szükséges lenne az automatikus megszüntetés kimondása.

2. TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSI FUNKCIÓ: AZ MTA DOKTORA CÍM

Az Akadémia a már említett különféle kategóriájú akadémikusi címek mellett MTA doktori (ún. nagydoktori) címet is adományoz [MTAtv. 3. § (1) bekezdés c) pont].²⁰ A különbség a kettő között az, hogy míg az MTA doktora cím elnyerése részletes és bonyolult mércék és eljárások alapján történik, így – különösen az egyetemeken szerezhető tudományos fokozat (PhD) inflációja mellett – a legmagasabb tudományos megmérettetést jelenti,²¹ addig az akadémikussá választásnak nincs szabályban rögzített tartalmi mércéje.²² Ezeknek a címeknek a hatályos jogszabályok szerint az egyetemek (különösen a doktori iskolák) akkreditációjánál van jelentőségük, vagyis az MTA lényegében hatósági funkcióval rendelkezik olyan „diplomák” kiállítására, amelyeknek a felsőoktatásban van jogi jelentőségük.

Az MTA doktori címért is jár havi tiszteletdíj az illető élete végéig, függetlenül a későbbi teljesítményétől (jelenleg bruttó 90 000 Ft/hó).²³ Az MTA doktora cím elnyeréséről az eljárás különféle szakaszaiban a bizottságokban és az osztályokon a már MTA doktori (vagy akadémikusi) címmel rendelkezők titkos szavazással szavazhatnak, vagyis a már tiszteletdíjban részesülők döntenek a klubhoz csatlakozni kívánók személyéről. Mindez jóval kisebb mértékben ugyan, mint az akadémikusi címnél, de ugyancsak az ott leírt kedvezőtlen folyamatok irányába hathat.

²⁰ A köztestületi tagság nem használható tudományos címként [Alapszabály 18. § (2) bekezdés]. Ez azonban nem akadályoz egyeseket abban, hogy pl. névjegykártyájukon azt feltüntessék.

²¹ RESZKETŐ Petra – VÁRADI Balázs: „Elől-hátul doktor. A tudományos címek mai rendszerének kialakulása” 2000 2002/5. 40–58. Hasonlóan látja Lovász László elnöki programjában az MTA doktori címek megtartása melletti érveket egy kis országban, szétagolt struktúra és a mobilitás alacsony foka mellett, lásd LOVÁSZ (7. lj.) 477. A minőségbiztosításon túl az egyik (beszélgetésekben a jelen sorok szerzője által sokszor hallott, de leírva még nem látott) érv a megmaradás mellett, hogy „a megszüntetés esetén a jelenlegi nagydoktorok tiszteletdíja is megszűnne, ezért azt sokan elleneznék”. Ez azonban nem érdemi igazolás, hanem inkább csak magyarázat arra, hogy miért nem változik a helyzet.

²² Bővebben és történeti kontextusban további irodalmi utalásokkal lásd NÓTÁRI Tamás: „Magyarországi tudományos fokozatok, címek, besorolások a jogtudományban a Ratio educationistól napjainkig” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 660–684; BÁTAYI Emese: *A doktori képzés és a tudományos minősítés Magyarországon* (PhD-értekezés, Miskolc, 2016, kézirat).

²³ Érdekes módon a tudományos aktivitás nem feltétele a járadékknak, de a Magyarországon való élés igen: nem világos, hogy a lakóhely követelményének (*az aktivitás követelményének hiánya mellett!*) tulajdonképpen mi is az értelme. Lásd 4/1995. (I. 20.) Korm. rendelet 13. § (3) bekezdés. Különbség az akadémikusi tiszteletdíjakhoz képest, hogy itt a teljes kiosztható összeg limitált, vagyis ha nő az MTA doktorainak száma, akkor csökken az egy főre jutó havi tiszteletdíj, lásd MTAtv. 8. § (3) bekezdés: „Az MTA összes doktora tiszteletdíjának éves összege nem haladhatja meg az akadémikusok – teljes létszámra számított – éves tiszteletdíjának 1,8-szorosát”.

Felvethető persze, hogy az egyetemek is rendszerint maguk döntenek arról a nemzetközi gyakorlatban, kit neveznek ki professzorrá (bár ezt néhol központi hatósági jóváhagyáshoz kötik, lényegében a magyar rendszer is ilyen jellegű). Eltérés azonban egyrészt az, hogy a professzori pozíció meghatározott munka elvégzését jelenti a nyugdíjba vonulásig, míg az MTA doktora a teljesítményétől függetlenül a haláláig kapja a havi tiszteletdíjat, másrészt pedig az, hogy ott van külső kontroll, vagy hatósági (minisztériumi, nálunk MAB) vagy piaci (rangsorok). Az MTA doktora cím odaítélésének állami-hatósági kontrollja a tudomány függetlensége miatt (lásd alább bővebben) nem kerülhet szóba, de a mércék egyértelműsége és a transzparencia érdekében szerencsés volna valamiféle nemzetközi minőségbiztosítási elemet beiktatni a folyamatba. Az erre való törekvés már megjelenik a habitusvizsgálathoz szükséges pontszámításnál, de maga a doktori eljárás továbbra is kifejezetten házon belül zajlik. Olyan eljárási rendet érdemes kialakítani, amelyik elejét veszi azoknak a vélekedéseknek, hogy egyes kutatók „bár megérdemelték volna”, mégsem kapták meg a címet vagy épp ellenkezőleg. Ennek érdekében az eljárást részben objektivizálni kellene (megszüntetve a szavazást a védéshez szükséges pontszámokról a bizottságokban és az osztályokon, hogy ne a hazai beágyazottságot mérjük), másrészt nemzetköziesíteni, külföldi opponensekkel és bizottsági tagokkal, ami megkívánja, hogy az eljárások nyelve az angol – vagy a tudományterületen bevett más idegen nyelv – legyen (kivételt jelenthetnének egyes bölcsész- és társadalomtudományi szakok, amelyek magyar nyelvspecifikusak).²⁴ Ez utóbbival szemben ellenérv lehet, hogy az MTA egyik missziója az alapítás óta a magyar nyelv ápolása. Álláspontom szerint ez egyrészt csupán az *egyik* misszió,²⁵ másrészt semmi nem írja elő, hogy ezt a doktori eljárások nyelvén keresztül kell megvalósítani (az MTA Doktori Szabályzata általában véve lehetőséget biztosít a doktori disszertáció idegen nyelven való beadására, sőt az eljárás idegen nyelven való lefolytatására is).²⁶ A nemzetközi kontrollhoz (néhány nyelvspecifikus terület leszámítva) az angol nyelvűségnek a főszabállyá tétele segítené leginkább azt az akadémiai célt, hogy az intézményi működés nemzetközileg beágyazott és elismert tudományos teljesítményre ösztönözzön.²⁷

²⁴ Ez egyes tudományos pályázatoknál már jelenleg is így van (ti. angol nyelvűség) itthon és külföldön is. Ennek kifejezetten ellentmond a IX. osztálynak az az állásfoglalása (2014. január 15.), amely szerint MTA doktori disszertációt a IX. osztályon ezentúl csak magyar nyelven lehet beadni.

²⁵ Vö. az MTA közfeladatainak hosszú sorából: „segíti a magyar nyelv fejlődését és a tudomány magyar nyelven történő művelését” [MTAtv. 3. § (1) bekezdés f) pont].

²⁶ MTA Doktori Szabályzat 16. § (2) bekezdés c) pont, 26. § (6) bekezdés és 27. §.

²⁷ Magát az MTA doktora címet (és a tiszteletdíjjal járó akadémikusi címetek is) kritizálja azonban POLONYI István: „Az akadémia diszkrét bája” *Beszélő* 2006/10 (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-akademia-diszkret-baja>): „A feudalisztikus béklyók helyébe verseny kell. A bebe-

3. A KUTATÓINTÉZETI HÁLÓZAT MŰKÖDTETÉSE

A 2015-ös adatok szerint több mint 4 000 alkalmazottja van az MTA kutatóintézeteinek, ebből a kutatói létszám közel 2 500 fő. Szervezetileg ez tíz kutatóközpontot (bennük 39 intézetet), öt önálló jogállású kutatóintézetet, 89 akadémiai támogatású egyetemi és közgyűjteményi kutatócsoportot, valamint 104 Lendület-kutatócsoportot jelent. A magas színvonalú kutatás mellett a megfelelően működő kutatóintézeti hálózat (amelyben egyébként az érdemi szakmai munka túlnyomó része folyik) és a kapcsolódó programok, így különösen Lendület-program egyik fontos további feladata a külföldre irányuló *brain drain* megállítása vagy legalábbis lassítása.

Az MTA felügyelete alatt álló kutatóintézeti hálózat létrehozása történetileg a szocialista időből ered: a humboldti egyetemideál (ti. kutatás és oktatás együttese) tagadásaként az egyetemeket pusztá oktatóhelyekké (és indoktrinációs képzőhelyekké) próbálták degradálni, a kutatást pedig egyrészt relatíve jobb infrastruktúrával felszerelve, a kutatókat a kapitalizmus elleni szimbolikus küzdelem élcsapataként feltüntetve (ami részben a máig fennálló elittudat forrása), másrészt az egyetemi hallgatóktól elzárva, központilag kontrolláltan az akadémiai kutatóintézetekben koncentrálták.²⁸ Az egyetem-független kutatóintézeti hálózat azonban önmagában nem szocialista jellegű, sikeres példajaként érdemes a németországi Max Planck Társaság intézethálózatára gondolni, amely eredményeit (és öntudatát) tekintve hasonlóan kiemelkedik a német egyetemi-akadémiai világból. Egy jól működő intézményhálózat újabb jelentős átalakítása egyébként is olyan kockázatokkal jár, amelyek az intézményi stabilitást igénylő tudományos kutatásokat veszélyeztetik.²⁹ Az utóbbi évtizedekben ugyanis már így is két jelentős átalakítás történt: (1) elsőként a szocializmusból való átmenet, (2) majd néhány éve a kutatóközponti integráció.

Ad (1). A szocializmusban uralkodó szigorú alá-fölérendeltséget az intézetek és a központi akadémiai adminisztráció közötti partneribb viszony

tonozott címek, rangok és státusok helyett a tudományos teljesítmények napra készen mért teljesítménye.”

²⁸ Renate MAYNTZ: „The impact of radical regime change on the East European Academies of Sciences” in Renate MAYNTZ – Uwe SCHIMANK – Peter WEINGART (szerk.): *East European Academies in Transition* (Dordrecht: Springer 1998) 3–4, 10.

²⁹ A kutatóintézeti hálózatnak nem lenne jót és vélhetően heves ellenkezést váltana ki, ha valamiféle kormány alá rendelt kutatóhálózattá alakulna. A mostani helyzetben ugyanis az akadémiai alárendeltség véd (*protective function*), történetileg és a *brand* által legitimál (*legitimising function*), lényegében szimbolizálja a minőséget az „MTA” rövidítés a kutatóintézetek nevében, ami aztán önbeteljesítő is, hiszen vonzza a tehetségesebb kutatókat (*credibility cycle*). Lásd Kostadinka SIMEONOVA: „The Two-Edged Sword of Autonomy: Changes in the Academy-Institute Relation” in MAYNTZ – SCHIMANK – WEINGART (28. lj.) 125–139, kül. 133–134. A tudományszabadsággal kapcsolatos megfontolásokhoz lásd alább 4.4 pont.

váltotta fel a rendszerváltás idején. A felső menedzsmentben biztosított az intézetek képviselője (Akadémiai Kutatóhelyek Vezetőinek Tanácsa, AKVT, amely az Akadémiai Kutatóintézetek Tanácsa, AKT konzultatív testülete),³⁰ a központi adminisztráció pedig időszakonként értékeli az intézeteket (bár megfontolandó volna az értékelések nemzetköziesítése, angol nyelven, nemzetközi bírálóbizottságokkal), valamint jelentéstételi-beszámolási kötelezettség is terheli őket (*paperwork control*).³¹ A belső szabályozási autonómia relatív, a központi akadémiai szabályok keretei közt érvényesül, illetve egyes esetekben, amilyen például az SZMSZ módosítása, külső szerv, az AKT jóváhagyásához kötött.³² A legfontosabb központi jogosítvány az intézetekkel szemben azonban nem is adminisztratív, hanem inkább pénzügyi jellegű: a finanszírozás túlnyomó része a központi akadémiai költségvetésből érkezik az intézetekhez (de nem egyedi, hanem normatív alapon). Mára nagyjából egészséges egyensúly alakult ki az MTA központi adminisztrációja és a kutatóintézetek között, amelyet részben a hierarchia, részben pedig az önszerveződés jellemez, és jelenleg biztosítja a nemzetközi szinten is látható sikereket.³³

Ad (2). A kutatóközpontri integráció abból a felismerésből eredt, hogy egyrészt bizonyos igazgatási (adminisztrációs, könyvelési stb.) feladatok hatékonyabban láthatók el nagyobb szervezeti egységek keretében, másrészt pedig a több tudományterületet felölelő kutatóközpontok létrehozása elősegítheti az egyes tudományterületek közti interdiszciplináris együttműködést. A kialakításhoz szükséges igazgatási hatékonyságot egyszemélyi vezetési struktúrával biztosították. A hatékonysághoz és az interdiszciplinaritáshoz fűzött remények részben beteljesültek, vagy ahol esetleg nem, ott az integrált struktúra ezt elvileg legalábbis megkönnyíthetné. Az egyszemélyi vezetési struktúra azonban több kutatóközpontban is erős konfliktusok forrása lett.

Szerencsésebb volna a monokratikus struktúra és a potenciális főigazgatói önkény részleges korlátozása, előzetes vagy utólagos egyetértési jogot biztosítva az igazgatótanácsoknak (esetleg más testületnek) egyes fontos kérdésekben (szabályzatalkotások stb.). Ugyancsak szükséges lenne az érintett kutatók számára valamiféle érdemi (és nem csupán konzultáció jellegű) beleszólási lehetőséget adni az igazgatók és a főigazgatók kiválasztásába. Ez megfelel az akadémiai és egyetemi kollektív döntési hagyomá-

³⁰ Hasonlóan más volt szocialista akadémiaihoz, ahol van kutatóintézeti hálózat, lásd SIMEONOVA (29. l.) 126.

³¹ A többi szocialista ország hasonló gyakorlataihoz lásd SIMEONOVA (29. l.) 127–128.

³² Vö. SIMEONOVA (29. l.) 128.

³³ Vö. a legutóbbi országgyűlési beszámolóban (2013/2014) az MTA sikereinek említését az ERC-pályázatokon.

nyoknak, és a jelenleg hatályos szabályozás elvileg lehetővé teszi (bár nem írja elő).³⁴ Ez a felismerés az akadémiai vezetésben is megszületett, és jelen sorok írásakor két külön testület is a kutatóközponti struktúra korrekciójának általános tervezetén dolgozik.³⁵

Az a nemzetközi gyakorlatban (például Max Planck Társaság) létező megoldás is megfontolandó, hogy nem feltétlenül megváltoztathatatlan a kutatóintézeti hálózat összetétele: a nemzetközi teljesítményértékelés eredményének függvényében akár meg is szüntethető vagy összevonható a csaknem félszáz kutatóintézet egyike-másika, a felszabaduló forrásokat pedig új tudományterületi kutatóintézetek alapítására (vagy meglévő intézetek közti forráselosztásra) lehetne fordítani. Így biztosítható lenne új tudományterületek művelése is az MTA keretei között, s egyben érdemi szankciója volna a látványos teljesítményhiálynak. Ennek pontos eljárási rendje a kérdés érzékenysége miatt természetesen alapos körülmekintést igényel.

4. EGYÉB FUNKCIÓK

4.1 Tudományfinanszírozási döntéshozó

Az MTA-nak a rendszerváltás óta jelentős tudományfinanszírozási jogkörei voltak, amelyeket döntő részben az OTKA keretében valósított meg. Néhány éve az OTKA szerepköréit kibővítve a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFI Hivatal) látja el, és erre vonatkozó korábbi jogköreit az MTA elvesztette.³⁶ Emellett megjelentek alternatív tudományfinanszírozási lehetőségek is az OTKA (illetve a NKFI Hivatal) szokásos el-

³⁴ A kollektív döntési elemek bevezetése összhangban van az MTAtv. 18. § (2) bek. szövegével, amely kifejezetten lehetővé teszi a főigazgatói irányítás megosztását testületi szervekkel: „A kutatóközpont tevékenységét a főigazgató, a kutatóintézetét az igazgató irányítja, a tudományos tanács vagy más intézeti testületi szerv közreműködésével.” Az MTA Alapszabálya vagy MTA Ügyrendje nem tartalmaz olyan rendelkezést, amely ellentmondana a fent leírt reformjavaslatnak, de jelen formájában elő sem írja azt.

³⁵ A Természettudományi Kutatóközpont körüli pénzügyi anomáliák számos (szabályozási, költségvetés-szerkezeti stb.) oka közül az egyik ugyancsak az egyszemélyi vezetési struktúra volt, amely lehetővé tette az egyszemélyi hibás döntések kontrollálatlan meghozatalát, lásd http://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2016/MTA_TTK_atvilagitas_veganyag_v2.0_160301.pdf.

³⁶ Lásd jelen kötetben KÖRTVÉLYESI Zsolt tanulmányát az OTKA-ról. Ezt a fajta hatáskörhalmozást még 1993-ban kritizálta az OECD egy jelentésében, amely szerint az OTKA-t le kellene választani az MTA-ról, lásd *Science, Technology and Innovation Policies. Hungary* (Paris: OECD 1993) 112–113. Az ajánlás azonban alábecsülte a politikai befolyás veszélyét, a kulturális környezetet figyelmen kívül hagyva. Az NKFI Hivatal működésében ugyan egyelőre nincsenek jelek a politikai befolyásolásra, de az ezt kiküszöbölő intézményi garanciák jelentősen csökkentek. Egyébként általában véve a hazai tudományfinanszírozási keret 2013-ban és 2014-ben

járási garanciái nélkül. Továbbra is fontos tudományfinanszírozási funkció azonban a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjakkal és a Lendület programmal kapcsolatos döntéshozatal menedzselése, amely továbbra is az MTA keretei közt maradt. A jövőben törekedni kell arra, hogy a potenciális pártpolitikai befolyást intézményileg inkább kizáró akadémiai környezetbe kerüljenek vissza a jelenleg az NKFI Hivatalhoz telepített jogkörök.

4.2 A nemzet (és a kormány) tanácsadója – a tudományosság hangja

Az MTA a kormány vagy az Országgyűlés kérésére a kompetenciájába tartozó kérdésekben („főleg a tudomány, az oktatás, a társadalom, a környezet és a gazdaság kérdéseiben”) véleményt nyilvánít [MTAtv. 3. § (1) bekezdés]. Ezen felül *saját elhatározásból* vagy felkérésre a tudományt érintő országos jelentőségű kérdésekről és a társadalmi élet átfogó problémáiról a testületek (a közgyűlés, az elnökség, osztályok, bizottságok) és a kutatóintézetek „elvi állásfoglalást tehetnek, egyedi kérdésekben véleményt nyilváníthatnak” [Alapszabály 3. § (2) bekezdés]. Ezzel összhangban említi az Alapszabály 1. §-a is, hogy az MTA az „emberiség javára” és a „nemzet felemelkedése, boldogulása és jóléte érdekében” tevékenykedik, valamint hogy a tudomány eredményeinek elterjesztése, alkalmazása és a közvélemény alakítása a feladata [Alapszabály 1. § (2) bekezdés].³⁷ (A közbizalmi indexekre való rendszeres hivatkozás nem elválasztható ettől a szerepfelfogástól.)

A tanácsadói szerep egyes esetekben kifejezetten a kormányt segítő szakértői támogatásként jelent meg (például az utcanevék ügyében, amelyet el is végzett az MTA,³⁸ ellenben a vallási felekezetek minősítését végül nem vállalta az Akadémia),³⁹ máskor vélhetően a kormányzati szándékokkal csak részben esett egybe (például a migrációval kapcsolatos nyilvános

is csökkent (2012-höz képest 28%-os a visszaesés), lásd MTA 2013/2014-es országgyűlési beszámoló, vezetői összefoglaló 5. pont.

³⁷ Ennek következménye kutatóintézeti szinten az Alapszabály 55. § (3) bekezdés, amely szerint „[a] kutatóközpontok és intézeteik [...] [a] maguk területén hozzájárulnak a tudományos gondolkodásmód terjesztéséhez és a tudomány népszerűsítéséhez”.

³⁸ A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalása Magyarország önkormányzatai közte-rületeinek elnevezéseiről a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvényben biztosított felhatalmazás alapján (2013. március).

³⁹ Az MTA elnöke levélben hárította el az egyházzá minősítéshez szakvélemény adását, mivel az szerinte nem tudományos kérdés (2012. február). A lépés utólag is helyeselhető.

szakvélemény készítése),⁴⁰ megint más esetekben pedig kifejezetten kritikus megnyilvánulások is hallhatók voltak.⁴¹ Ez természetesen nem vezetett és nem is vezethet valamiféle platóni filozófuskirálysághoz (az MTA-ban sincsenek ambíciók erre): a döntés felelőssége a választott politikusoké, a tudósok csak tanácsot/információt adhatnak a döntéshez.⁴²

Ez a tevékenység a meglévő szakértelem miatt erkölcsi és jogi kötelessége az Akadémiának, de jelentős veszélyekkel is jár.⁴³ Ha ugyanis szakértői szerepében az MTA túlzottan megfelel a kormányzat elvárásainak (legitimációs pecsétet üt egyes kormánydöntésekre), annak komoly erkölcsi és reputációs ára lehet hosszú távon, ellenben ha nem, annak a finanszírozás láthatja kárát rövid távon.⁴⁴ Eddig az MTA rendkívül bölcsen és körültekintően járt el ebben a kérdésben.

4.3 A tudósok érdekképviselője és a tudományminisztériumként való működés

Az MTAtv. szerint természetét tekintve „köztestületről” van szó (ennek pontos tartalma azonban nincs kifejtve, de rendszerint az autonómiát, a demokratikus működést és a közfeladatok ellátását szoktuk fogalmi elemként említeni),⁴⁵ amelynek különféle jogállású tagjai vannak: összesen jelenleg

⁴⁰ Az MTA Migrációs Munkacsoportjának elemzése (2015), lásd http://mta.hu/data/cikk/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf.

⁴¹ Az MTA TK Kisebbségkutató Intézet nyilatkozata Magyarország kulturális sokszínűségéről (2015. május 27.), lásd <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/hirek/2015/05/nyilatkozat-magyarorszag-kulturalis-sokszinusegerol>.

⁴² Vö. Aviezer TUCKER: „The Political Theory of French Science Studies in Context” *Perspectives on Science* 2007/2. 202–221, kül. 218 a tudósok önérdékkövetéséről.

⁴³ Példásképp volt a Hóman-ügy tartalmi és kommunikációs kezelése. Bővebben lásd a vonatkozó MTA-állásfoglalást: <http://nol.hu/belfold/elintezte-homant-az-mta-a-politika-sem-moshatja-tisztara-1619637> (2016. június 15.).

⁴⁴ A rendszerváltás megteremtette a tudomány adminisztratív szabadságát (mind az Akadémia egészét, mind az egyes intézeteket és az egyes kutatókat illetően), de az államtól való anyagi függőség megmaradt. MAYNTZ (28. lj.) 8, 10.

⁴⁵ MTAtv. 1. § (1) bekezdés. A köztestület fogalmához lásd Kó Gyula tanulmányát a jelen kötetben (ti. egy speciális jogállású egyesület). Vö.: az MTAtv. 2. § (3) bekezdése szerint a köztestületekre vonatkozó szabályokat az e törvényben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni. Korábban a Ptk.-ban voltak a vonatkozó szabályok, most a 2013. évi CCLII. törvény 113. §-a által beiktatott, az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról szóló 2006. évi LXV. törvény 8/A. §-a állapítja meg a köztestületekre vonatkozó általános szabályokat. További vonatkozó előírások: a civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról szóló 2011. évi CLXXXI. törvény, illetve egyes adójogszabályok.

mintegy 17 ezer a köztestületi tagok száma,⁴⁶ akik az MTA közgyűlésében választott képviselők útján gyakorolják jogaikat (ellentétben az akadémikusokkal, akik közvetlen részvétel útján). Leginkább valamiféle arisztokratikus tudósköztársaságra hasonlít a rendszer, amelyben a „kormányt”, a döntéshozó fórumot három évre választják az „arisztokraták” soraiból (de a szavazatok felét a „köznép” adja).

Az általános érdekképviselési funkciót jelzi, hogy az évenként a kormány, valamint két évente az Országgyűlés számára elkészített beszámolóokban az MTA a saját intézményi munkáján túl a magyar tudomány általános helyzetéről is köteles beszámolni [MTAtv. 3. § (2)–(3) bekezdés]. Hasonló kapcsolat a másik irányból is fennáll: ki kell kérni az MTA véleményét az őt érintő jogszabályok megalkotásakor [MTAtv. 1. § (4) bekezdés].⁴⁷ Ugyanez magyarázza az egyetemekkel való együttműködés hangsúlyozását és az egyetemek érdekeinek artikulálását is.⁴⁸ Az öngazgatási szerep mellett minisztériumi jellegzetességeket is mutat az MTA, ilyen az elnök javadalmazásának a miniszteri javadalmazáshoz kötése [MTAtv. 13. § (4) bekezdés], továbbá a központi titkárság elnöki alárendeltségben működő igen jelentős bürokratikus erőforrásai.

A kamarai érdekképviselési funkció zavarait mutatja, amint azt a legutóbbi országgyűlési beszámoló bevezetőjében sérelmezi az MTA, hogy az Országgyűlés plénuma már nem tárgyalja a beszámolót, hanem az eljelen-téktelenedést szimbolikusan is jelezve csak az Országgyűlés oktatási, tudo-

⁴⁶ Vö. MTAtv. 7. § (1) bekezdés: „A Magyarországon szerzett vagy honosított tudományos fokozattal rendelkező személyek közül azok válnak a köztestület nem akadémikus tagjává, akik tudományos tevékenységükkel a magyar tudomány feladatainak megoldásában részt vesznek, és az Akadémia szakterületük szerint illetékes tudományos osztályának bejelentik, hogy a köztestület tagjai kívánnak lenni. A jelentkezőt az Akadémia az osztály javaslata alapján felveszi a központi köztestületi nyilvántartásba.”

⁴⁷ Az egyeztetési kötelezettség a 30/2000. (X. 11.) AB határozat szerint önmagában nem feltétlenül érvényességi kellék. Amennyiben azonban „külön törvény ír elő konkrét és intézményesített véleménykérési kötelezettséget, akkor annak elmulasztása olyan, a jogalkotási eljárásban elkövetett súlyos szabálytalanságnak minősülhet, amely adott esetben a jogállamiság alkotmányos követelményét közvetlenül veszélyezteti, és a törvénysértő módon alkotott jogszabály közjogi érvénytelenségét eredményezheti” [ABH 2000, 202, 207.]. Esetünkben ezt erősíti az Alaptörvény X. cikke. A témához lásd VARSÁNYI Benedek: „A régi és az új jogalkotási törvény összehasonlítása” *MTA Law Working Papers* 2014/55. 11–13: http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_55_Varsanyi.pdf. A valóságban néha releváns jogszabálytervezetek sem kerülnek megküldésre, igen gyakran pedig irreálisan rövid határidőt kap az MTA a véleményezésre.

⁴⁸ Lásd pl. a legutóbbi, 2013/2014-es országgyűlési beszámolót (irományszám B/9675), előszó és a vezetői összefoglaló: Beszámoló a magyar Országgyűlés számára a Magyar Tudományos Akadémia munkájáról és a magyar tudomány általános helyzetéről (2013–2014) (Budapest: MTA 2015) 3, 7–9.

mányos és kutatási bizottsága.⁴⁹ Hasonlóan az érdemi párbeszéd hiányára utal, hogy az 1669/2013. (IX. 25.) Korm. határozat szerint felállított Nemzeti Tudománypolitikai és Innovációs Testületet (elnöke a miniszterelnök, társelnöke az MTA elnöke) még egyszer sem hívták össze, érdemi tevékenységének nincs semmilyen nyoma, honlapja nem létezik.

Az ilyen jellegű kamarai érdekképviselő a korporatív logikával szembeni szokásos ellenérvekkel támadható. Ez egyrészt a közjó általános jellegével szembeni részérdekekkel kapcsolatos kételyeket jelenti („amikor a cipész mondja meg, hogy hol szorít a cipő”), másrészt pedig a képviselendő érdekcsoportok súlyozása (illetve új csoportok, esetünkben új tudományterületek, megjelenése) okozza az örök problémát.⁵⁰ Maga az osztályszerkezet is magában hordozza ezt a problémát, hiszen a tizenegy osztályból csak három humán tudomány, ami egyébként nemzetközi összehasonlításban is jelentős alulreprezentáltságot jelent.⁵¹ Ezek az ellenérvek ugyan mind megállják a helyüket, és önmagában a kamarai érdekképviselői modell valóban megkérdőjelezhető volna, de mivel ez más, ennél tulajdonképpen sokkal fontosabb funkciók támaszául szolgál (különösen a tudomány függetlenségének biztosítására), ezért ennek a funkciónak a fennmaradása továbbra is támogatható.

4.4 A tudomány szabadságának garanciája

A hatályos MTAtv. preambuluma „jogos társadalmi igényre” is hivatkozik a „nagy múltú nemzeti intézmény” önkormányzati jogai és „belső életének demokratizmusa” kapcsán. Ez a megfogalmazás ugyan nem explicit módon, de valójában a tudomány szabadságát hivatott hangsúlyozni (nem véletlen, hogy az MTA weboldalán a vonatkozó jogi szabályok közül az Alaptörvény X. cikkét találjuk elsőként, amely a tudomány szabadságát garantálja).⁵² Erre a szerepre alkalmassá teszi az MTA-t tagolt belső struktú-

⁴⁹ A lefokozás azonban csak szimbolikus jellegű: érdemi vita nem várható.

⁵⁰ Vö. Alapszabály 26. § (3) bekezdés: „A 200 nem akadémikus közgyűlési képviselő tudományági eloszlása a következő: 143 képviselői helyen az osztályok egyenlő arányban osztoznak, míg a további 57 hely az egyes osztályokhoz tartozó nem akadémikus köztestületi tagok arányában oszlik meg.”

⁵¹ HAMZA 2012 (3. lj.). A osztályszerkezetben a humán tudományok jelenlegi alulreprezentáltsága a szocializmus öröksége (ti. szovjet mintára a természettudományra alapuló rezsim-ideológiát fejezte ki), lásd az MTA osztályai átalakulásának történetét jelen kötetben Kőr Gyula tanulmányában.

⁵² Alaptörvény X. cikk (1) bekezdés: „Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát [...]” és (3) bekezdés: „Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát.”

rája is, amely a hierarchia elvét (és így az esetleges külső pártpolitikai befolyást) jelentősen korlátozza.⁵³

Ez különösen fontos egy olyan környezetben, ahol az egyetemi autonómiát az új felsőoktatási szabályozás jelentősen megnyirbálta, sőt ahol a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság tagságát felfüggesztették 2013 novemberében a *European Association for Quality Assurance in Higher Education*-ben, elsősorban a politikai függetlenség hiánya miatt.⁵⁴ A tudománypolitikai szférában lényegében az utolsó megmaradt, független hangokat is hallató intézményről van szó. Az MTA szétagolt struktúrája tette azt lehetővé,⁵⁵ hogy nyilvános tiltakozások jelenjenek meg olyan káros tudománypolitikai jelenségekkel szemben, mint a tudományos minőségbiztosítási kontrollt teljességgel nélkülöző, témájában vagy személyi összetételében kifejezetten pártpolitikailag motivált, de igen jól finanszírozott kutatóintézetek megjelenése (Veritas Intézet, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Migrációkutató Intézet),⁵⁶ vagy éppen a hasonló problémákkal küzdő MNB-alapítványok ösztöndíj- és egyéb tudományos juttatásosztásai.⁵⁷ Hasonlóan fenyegető jel volt az a mód, ahogy a Magyar Művészeti Akadémiát alkotmányos rangra emelték, amely az MTA keretei közt működő (hasonló funkciójú) Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát megkettőzve,⁵⁸ je-

⁵³ Lásd pl. az MTAtv. 3. § (1) bekezdés n) pont szerint az MTA „tudományos osztályokat alakít, amelyek a tudományos szakmai autonómia alapegységei”.

⁵⁴ A felfüggesztés másodlagos indoka a pénzügyi instabilitás volt. Lásd a *European Association for Quality Assurance in Higher Education* elnökének a MAB elnökéhez intézett 2014. január 17-i levelét: http://www.mab.hu/web/doc/mabmin/ENQA_Letter_070114.pdf. A MAB 2015-ben visszanyerte tagságát: http://www.mab.hu/web/images/doc/hirek/Letter%20ENQA%20to%20HAC_060515.pdf.

⁵⁵ Lásd az érem másik oldalát Lovász László interjújában arról, hogy a szétagolt struktúra és a sokszínűség nem teszi lehetővé az összintézményi megszólalást közéleti ügyekben, lásd <http://168ora.hu/politika-egy bites-valaszokat-keres-lovasz-laszlo-nem-eroszakolhatjuk-ra-velemenynuket-masikra/>.

⁵⁶ Lásd pl. az MTA I. osztályának nyilvános állásfoglalása a Magyar Nyelvstratégiai Intézetéről (2014. április 1.) többek közt az MTA-val való egyeztetés teljes hiányát kifogásolva a vonatkozó 55/2014. (III. 4.) Korm. rendelet meghozatalakor. Lásd http://www.nytud.hu/archiv/nyelvstrategiaiintezet/allasfoglalas_MTA_ioszt.pdf. A jelenség nem volt ismeretlen korábban sem (lásd a Habsburg Történeti Intézet létrehozását 2003-ban, akkoriban is hasonló kritikákat kiváltva), de az utóbbi években ez egészen új dimenziókat öltött.

⁵⁷ Az MNB-alapítványok ilyen jellegű tevékenységét kifogásolta az MTA IX. osztálya Közgazdaságtudományi Bizottságának nyilvános állásfoglalása (2015. december 10.). http://www.es.hu/jaz_mta_ix_osztalya_kozgazdasagtudomanyi_bizottsaganak_az_allasfoglalasa_a_magyar_nemzeti_banknak_es_alapitvanyainak_a_magyar_gazdasagtudomanyi_felsooktatasi_kutatast_es_publicalast_erinto_tevékenysegerol;2016-01-22.html.

⁵⁸ A SZIMA létrejöttéhez lásd <http://www.szimamiskolc.hu/index.php?menu=1&page=1&id=78>.

lentős részben pártpolitikai logikával kívánt az MTA mellé emelni egy másik szervezetet.⁵⁹

Ez az autonómiavédő szerep ma az egyik legfontosabb pozitív funkciója az Akadémiának.⁶⁰ A szervezet a fentiekben olykor kissé kritikusan jellemzett módon egyes funkcióiban megkérdőjelezhető legitimitással működik ugyan, de különös módon éppen ez a – bírálói szerint – helyenként „feudális” vonásokat is felmutató ernyő védi meg az intézeteket a közvetlen pártpolitikai befolyástól, és tud artikulálni tudománypolitikai kritikákat. Ennek fenntartásához igen óvatos politikai kommunikációra van szükség az MTA részéről; a tanulmány elején említett tudományos kiválóság, a történelmi tekintély és a magas közbizalmi indexek azonban jelenleg kifejezetten erős legitimációt biztosítanak ehhez a funkcióhoz.

5. A FUNKCIÓK ÉS AZ INTÉZMÉNYI REFORMLEHETŐSÉGEK ÚJRAGONDOLÁSA

A rendszerváltások után erős legitimációs válságba kerültek a volt szocialista országokban a tudományos akadémiák:⁶¹ az NDK tudományos akadémiáját teljesen megszüntették, néhol pedig elvált egymástól a kutatóhálózat és a tudós társaság (Csehszágban a tudós társaság feloszlott 1992-ben, a balti államokban ellenben a kutatóhálózatot oszlatták fel).⁶² Ahol túléltek a változásokat az akadémiák, ott sem rendszeres alapvető szintű újragondolás történt, hanem a privilegizált helyzet elvesztése közepette sok esetben inkább *ad hoc* intézményi megoldások keresése és kényszerű igazodás egy olyan új helyzethez, amelyben az általános pénzügyi nehézségek miatt az

⁵⁹ A SZIMA jóval kisebb (70 év alatti tagok száma max. 60, és továbbá 12 tiszteletbeli tag), és a tagok tiszteletdíjat sem kapnak [lásd SZIMA Alapszabály 8. § (2) és 9. § (2) bekezdés]. Az MMA szabályai ellenben sokban hasonlóak az MTA szabályaihoz: kétszintűség (akadémikus vs. nem akadémikus tagok), életjáradék, 250 + 50 fő [lásd 2011. évi CIX. törvény 7. § (3) bekezdés és MMA Alapszabály].

⁶⁰ 2017 márciusában és áprilisában különösen emlékezetes volt az MTA elnökének két nyilvánosságra hozott levele, amely a CEU (ideológiai és pártpolitikai okokból való) ellehetetlenítésére irányuló törvényjavaslat (*a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosításáról szóló 2017. évi XXV. törvény*) ellen irányult. Ezek nyomán, illetve ezekkel párhuzamosan az MTA számos testülete és szerve nyilatkozott hasonlóan, amely a sajtóban is komoly visszhangot kapott. Ennek (más faktorokkal, különösen a külföldi nyomással együtt) jelentős szerepe volt abban, hogy a CEU megmenekülésére érdemi remény maradt.

⁶¹ MAYNTZ (28. l.) 10: „massive legitimation crisis”. A szocializmus idején a privilegizált helyzetet részben a szocializmus „tudományos világnézetének” köszönhették: lényegében a rezsim ideológiája szerint tudományra alapult, és ennek megfelelően a tudományos akadémiának relatíve kitüntetett szerep juthatott.

⁶² MAYNTZ (28. l.) 4–6, 10.

akadémiai-egyetemi szférát különösen erős megszorítások érték.⁶³ Visszatekintve arra az időszakra, megállapíthatjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia sikeresen vette ezeket a kihívásokat, és a volt szocialista akadémiák közül talán a legerősebb intézményként maradt meg.⁶⁴

Amire a mai körülmények közt szükség van, az a funkciók és a hozzájuk tartozó legitimációs források gondos újragondolása. Ebben a tanulmányban amellett érveltem (sok más apró változtatási javaslat mellett), hogy a legitimációs torzítások elkerülése érdekében az akadémikusi és a nem akadémikusi hatáskörök erősebb elválasztására volna szükség (az osztályok, illetve a bizottságok mentén) az MTA égisze és legitimációs védőernyője alatt. A tudós társaság klasszikus jellegzetességei ugyanis ezen elválasztás nélkül nehezen egyeztethetők össze azoknak a funkcióknak a sokaságával, amelyeket az MTA jelenleg ellát, és amelyeknek a magyar intézményi környezetben nem is lenne jobb helye más intézménynél.⁶⁵

Nem szabad megvárnia az MTA-nak, hogy az intézményi korrekciók szükségessége kívülről vetődjék fel, érdemes volna ennek elébe menni azal, hogy az Akadémia saját elképzeléseket tesz az asztalra.⁶⁶ Az OTKA-val

⁶³ MAYNTZ (28. l.) 4–6.

⁶⁴ Lásd a Függelékben közölt regionális összehasonlító táblázatot.

⁶⁵ Élesen kritikus, a jelen szerzőtől eltérő véleményen van POLÓNYI István: „A tudomány és a felsőoktatás egy minőségibb rendszeréről” *Jogelméleti Szemle* 2011/1 (<http://jesz.ajk.elte.hu/polonyi45.html>), aki lényegében a klasszikus tudós társasági funkcion kívül minden más funkciót leépítene: „A magyar Akadémia lényegében egy »ügy-felejtett« államszocialista monopólium, amelynek monopolisztikus szerepén az idő már régen túl lépett, viszont amelyet a legutóbbi akadémiai törvénymódosítás is megszilárdított. A rendszerváltás után az új akadémiai törvény az Akadémia szocialista rendszerbeli funkcióit nagyrészt fenntartotta: megmaradt a kvázi tudományos minisztérium funkció és a kutatóhálózat-fenntartó szerep is. [...] Nem szűnt meg az akadémiai tagok és a tudományos címek – a fejlett világon példanélküli – illetményezése sem. Ezek az intézmények a hazai tudományt hierarchizálják. S így a hazai tudományt a verseny helyett az akadémia által konstruált hierarchia uralja. [...] A tudomány-politikai kontroll alól és a piactól is menekülő, öngazgató hazai tudományos kutatás nincs rákényszerítve a társadalmi és gazdasági hasznosulási elvárásokkal történő szembesülésre. [...] Az MTA doktora cím a rendszerváltást követően ugyan elvesztette ideológiai megbízhatóság szűrő, káderkiválasztó szerepét, azonban helyette a bennfentesek, az akadémiai pozícióban lévők beengedő szűrőjeként funkcionál – mintsem a minőség szűrőjeként. [...] Nem csak az akadémiai címek hegemon szerepe példanélküli a világban, hanem az ezeknek a címeknek az adófizetők pénzéből történő – teljesítménykövetelményektől független – illetményezése is. [...] Ezeknek a juttatásoknak az az alapvető problémája, hogy a mai, tényleges teljesítmények helyett múltbeli érdemeket díjaznak.”

⁶⁶ Azt is látnunk kell, hogy a törvénymódosítást is igénylő intézményi reformoknak nincs itt az idejük. A mai politikai és társadalmi környezetben ugyanis ez jó eséllyel a tudományosság érdekeinek és autonómiájának csorbulásával végződhet. De az intellektuális felkészülést most kell megtenni, hogy ha az időablak majd egyszer kinyílik, akkor kész tervezeteink legyenek. A törvénymódosítást nem igénylő belső módosításokat pedig minél előbb érdemes volna megtenni, hogy a későbbi reformok ne egyszerre, hanem addig is apró lépésekben történhessenek.

kapcsolatos hatáskörök elvesztésének megvalósulása, valamint a kutatóintézeti hálózatnak a kormány alá rendelésére vonatkozó hasonló (szerencsére utólag megalapozatlan hírnek bizonyuló) elképzelések mind azt mutatják a legutóbbi évekből, hogy a tétlenség csakis lassú, de biztos intézményi erózióhoz vezethet. Ez az írás természetesen nem vállalkozhatott a reformok részletes megtervezésére, de a kötet egészével együtt alkalmas lehet vitaindítónak. Ez a munka bátorítás arra, hogy a részkérdések kidolgozására irányuló hosszas bizottsági munkák előtt őszintén szembenézzünk valódi intézményi alapkérdéseinkkel is.

	Tudós társaság	Tudományos minősítő hatóság	Kutatóintézeti hálózat	Tudományfinanszírozási döntések meghozatala	A nemzet (és a kormány) tancsadója	Kamarai érdekképviselet és tudományügyi minisztérium	A tudomány függetlenségének garantálása
A funkció tartalma	Az ország legjobb tudósainak egyesítése	A tudományos kiválóság mérése a PhD fokozat feletti szinten	Az ország vezető kutatói összegyűjtve nemzetközi sikerkutatóhelyek működtetése	A tudományos minőségbiztosítás kritériumainak megfelelő forráselosztási döntések meghozatala, illetve meghozatalának menedzselése	A nemzet előtt álló kihívások megoldásához tanácsot ad a kormánynak (illetve a nemzetenek között is)	A teljes magyar tudományosság érdekképviselete (a felsőoktatást beleértve)	Pártpolitikai befolyások kizárása a tudományosság működéséből
A legitimáció forrása (eljárás, struktúra, körülmény)	A jelenlegi tagok kitüntetésként választottak maguk közé új tagokat a megüresült helyekre (200 fő 70 év alatti, közgyűlési szavazati joggal)	Pontszámítás rendszer (objektív), titkos szavazások (a hazai beágyazottság mérése), a disszertáció megvédése (a célba való befogadás rituáléja)	Az intézetek rendszeres akadémiai értékelése, hazai és nemzetközi szinten (pl. ERC) is látható eredmények	Objektív, illetve peer review-ra alapuló kiválasztási és ellenőrzési eljárások, a <i>reviewer</i> -ek kvalifikációját, függetlenségét, illetve anonimitását biztosítva	Szakértelem, pártok felettség	17 000 (tudományos fokkal rendelkező) köztestületi tag, akiket közgyűlési képviselők képviselnek (200 fő)	Tudományos kiválóság, történelmi tekintély, magas közbizalmi indexek, politikailag óvatos kommunikáció
A legitimációs forrás értékelése	Mivel a címmel tiszteltetjű és igazgatási jogosítványok is járnak, a tudományos kiválósági szempontok sérülhetnek	A havi tiszteltetjű kombinációja a szűk kör általi titkos szavazásokkal torzítja a kiválósági szempontok érvényesülését	Az intézetek minősítése az ország méreteiből fakadóan belterjes; a monokratikus kutatóközpont struktúra újra gondolkodásra szorul	Erős legitimáció, tényzerűen mégis jelentős tévesztés figyelhető meg	Erős legitimáció	A korporatív logikával szembeni szokások kifogások emelhetők vele szemben	Nagyon erős legitímáció
Javaslat	Az MTA ernyője alatt az akadémiai (felsőházi, dicsőségi) és az igazgatási (alsóházi) funkciók elválasztása	Az eljárás objektívizálása (titkos szavazások megszüntetése) és nemzetköziesítése (külföldi opponensekkel és bizottsági tagokkal)	A kutatóintézeti értékelések nemzetköziesítése (angolul, jelentős részben külföldi értékelőkkel); a kutatóközpontok decentralizációja; a legrosszabbul teljesítő intézetek helyett új intézetek alapítása	A lehetőségeknek megfelelően önkormányzatok felállítását kell támogatni (erre a lehetőséget erősíti az alapot ad)	Jogi és erkölcsi kötelesség, de óvatosság ajánlott, nehogy legitimációs pesztiszként használja a mindenkorli kormányzat	Önmagában kérdéses, de mivel segíti a többi funkció ellátását, ezért támogatható a fenntartása	A lehetőségeknek megfelelően önkormányzatok felállítását kell ennek fennmaradása felett támogatni